

סימן מג

חנוך לנער על פי דרכו – חינוך בדרכי נועם או בכפייה?

ע"ש"ק פרשת חקת תשס"ט

פרק אחד והוא מוציא מים מן הסלע".
 לרוב, רגילים לבאר את המדרש הנ"ל כמצביע על הפער שהיה בין מצבו הרוחני של העם בצאתו ממצרים לבין מצבו הרוחני ערב כניסתו לארץ ישראל בשנה הארבעים. ביציאת מצרים העם נחשב לילד ולכך היו צריכים להכאה על הסלע כפי שנער קטן "רבו מכהו ומלמדו", אך לאחר ארבעים שנה העם התבגר, ולבוגר לא מתאימה שיטת חינוך באמצעות הכאה, אלא רק בהסברה ודיבור וכדברי המדרש "כיוון שהגדיל בדיבור הוא מייסרו". (ואע"פ שמדובר בדור הבנים לעומת האבות ולא בילדות לעומת בגרות, המדרש רצה להבליט את ההבדל בין חינוך של דור המדבר, דור הגלות, לבין דור נכנסי הארץ, שהם יזכו בתורת א", וכדי להמחיש זאת השתמש המדרש בהבדל בין חינוך לקטן, הכולל גם הכאה, לבין בוגר שחינוכו הוא בדיבור והסברה).

רוב הדרשנים רגילים להדגיש יותר את הסיפא של המדרש, שהדור של א"י ראוי לחינוך של הסברה ולא של כפייה. להלן נתמקד דווקא על החידוש של הרישא, שנראה לא פחות גדול.

המדרש נקט "כשהנער קטן רבו מכהו ומלמדו". על יסוד זה עמד השל"ה הקדוש בהרחבה בספרו (שער האותיות אות י"ד): "עיקר ויסוד גידול בנים התורה אמרה (דברים י"א י"ט) 'ולמדתם את בניכם', כי זהו התכלית של פריה ורביה להיות לו בנים ובני בנים עד עולם עוסקים בתורה ובמצוות.

(תחילת החופש הגדול בגנים ובחלק ממוסדות החינוך)

שאלה:

כיצד יש לנהוג בענייני חינוך הילדים, בדרכי כפייה או בדרכי נועם? האם יש הבדל בעניין זה בגילם של הילדים (קטן מתבגר וכדו')?

תשובה:

לאחר מות מרים והיעלמותה של הבאר שהייתה בזכותה, כמובא בגמ' תענית (דף ט' ע"א), בא העם בתלונות למשה רבינו: "וירב העם עם משה... ולמה העליתנו ממצרים להביא אותנו אל המקום הרע הזה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון ומים אין לשתות" (במדבר כ' ג-ה). בעקבות זאת הקב"ה מצווה את משה רבינו "קח את המטה הקהל את העדה אתה ואהרן אחיך ודברתם אל הסלע לעיניהם ונתן מימיו... והשקית את העדה ואת בעירם". (שם ח').

בפרשת חוקת מצווים משה ואהרן לקחת את המטה אתם, אך לא להכות עמו אלא לדבר אל הסלע. זאת לעומת המסופר בפרשת בשלח (שמות י"ז ו') שם נצטווה משה להכות את הסלע במטה כדי להוציא מים. מדוע נשתנה הציווי? מבואר במדרש ילקו"ש (חוקת רמ"ז תשס"ג): "ודברתם אל הסלע". והכית לא נאמר. אמר לו: כשהנער קטן רבו מכהו ומלמדו, כיוון שהגדיל, בדיבור הוא מייסרו. כך אמר הקב"ה למשה: כשהיה סלע זה קטן הכית אותו שנאמר: 'זהכית בצור' אבל עכשיו: 'ודיברתם אל הסלע'. שנה עליו

יהיה לעולם מורגל במורא האב ולהיות ירא וחרד, כי ישמע מוסר אביו גם כי יזקין. אבל אם בנערותו הראה לו אביו חיבה יתירה ולא עצבו אביו ח'ו, אז אח"כ כשנתגדל מסיר אזנו משמוע לאביו ולאמו בקולם". כלומר, מכיוון שבקטנותו של הילד הוא מרגיש באופן מוחש ביותר את אהבת אביו אליו, ומאידך הוא גם מלא יראת כבוד מפניו, לכן קל יותר באותה תקופה להקנות לו הרגלים חיוביים, גם אם זה בניגוד לרצונו של הילד. והרגלים אלו ילוו אותו כל ימי חייו ללא קושי, בניגוד להרגלים שנקנים בגיל מבוגר.

והשל"ה מבאר זאת בדרך משל לנטיעה "בעוד שהיא ילדה (נטיעה צעירה) יוכל האדם לנטותה ולישרה כפי רצונו, אבל אם נתגדל האילן בעקמומיות אי אפשר לו לישרו אח"כ. כן משפט הנער. וע"ז אמר דוד המע"ה (תהילים קמ"ד י"ב): 'אשר בנינו כנטיעים מגדלים בנעוריהם' וגו', והוא משל הנטיעה הנ"ל. על כן 'ואוהבו שחרו מוסר'". ומבאר השל"ה, שאוהבו שחרו מוסר הכוונה היא לדאוג להעיר את בנו לתפילת שחרית בהשכמה בעודו קטן 'כי שיחרו מלשון הילדות והשחרות, ועל שחרית זה רמזו חכמי המשנה (אבות ג' ט') באזהרת שינה של שחרית הפשוטו אמת (כלומר גם פשט המשנה אמת לא לישון בבוקר...) אבל גם זה אמת שיהיה האב נזהר שלא יישן השחרית כלומר הינקות, וכן כל אדם ואדם ירגיל עצמו בילדותו ויתעורר בהתעוררות רב, ואם ח"ו ישן השחרית וי להאי כלילא דאזלא ולא אתיא" (שבת קנ"ב ע"א).

וממשיך השל"ה (שם אות ט"ז): "וכל זריז וזריז ישכים בבוקר בבוקר בהשכמה (כלומר, לדאוג שילדיו יקומו ויתעוררו לתפילת שחרית) ואז אשריו ואשרי בניו

וידוע כי אדם 'עיר פרא יולד' (איוב י"א י"ב), ויצר לב האדם רע מנעוריו' (בראשית ח' כ"א) ע"כ צריך להרגילו ולחנכו במידות טובות וישרות מעת שיוכל לדבר, כמו שאמרו רבותינו ז"ל (סוכה מ"ב ע"א): תינוק היודע לדבר אביו מלמדו 'שמע ישראל' וכו', 'תורה צווה לנו משה וכו' ועניינים כאלה, ואמר הפסוק (משלי כ"ב ו') 'חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו'. האב והאם לא ימנעו המוסר תכף מימי נעורו, ולהוסיף תמיד דבר יום ביומו כפי אשר יוכל שאת לפי הבנתו. ולא ימנע ממנו שבט מוסר, כמו שנאמר (משלי י"ג כ"ד) 'חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר'. וכל המדות הרעות שראוי לאדם השלם להתרחק מהם... וכן המדות הטובות שראוי לאדם השלם להתדבק בהם... ועל כולם ידיעת הש"י כפי כוחו ולהיות תמיד דברי קדושה יוצא מפיו והרבה כאלו בכל שאר המידות צריך למסור גופו שיעשה אותו קנין בנפשו, ויכיחו תמיד בכל יום ויום, הוכח יוכיח אפי' מאה פעמים דבר יום ביומו, לא ינוח ולא ישקוט עד שיהיו נקנים בנפשו ויתחיל בו מבן ב' או ג' שנים להדריכו בכל" עיי"ש.

ובהמשך מבאר השל"ה (שם אות ט"ז) מדוע צריך לעשות זאת דווקא מקטנותו:

א. "כי אמרו רבותינו ז"ל (שבת קנ"ב ע"א) ינקתא כלילא דוורדא (עטרה של ורדים) כל מה שקונה בנפשו בילדותו נשאר כן בטבע קיים כל ימיו וזה הוא שנאמר (משלי כ"ב ו') 'חנוך לנער על פי דרכו', בעוד נער קטן ינהוג במדות טובות, ואז כי יזקין לא יסור ממנו".

ב. "כי כשמתחיל האב בבנו להוכיחו בשבט מוסר ובמורא גדול בעוד הנער קטן, שיהיה לו עמו תוכחת מגולה ואהבה מסותרת, אז

האזינה אמרתי, א"ל רב לר' חייא נשים במה זכייך? באקרויי בנייהו לבי כנישתא ובאתנווי גברייהו בבי רבנן ונטרי לגברייהו מבי רבנן". וכאן נוקט השל"ה שצריכות הנשים להיות כגברים בעניין זה, "ויען כי טבע הנשים רכות ע"כ החיוב מוטל על הנשים ללבוש כלי גבר ר"ל להיות לה אביר לב להוכיח בשבט מוסר ולהכות אותו הכאות בטוב, גם כי ישוע ויזעק לבלתי שמוע אליו, עד שיסור מדרך הרע וילך בדרך הטוב והישר. ודרך רמוז אני אומר (על אותן נשים המפנקות ילדיהן ולא רוצות 'ללחוץ' עליהם) 'ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן' (איכה ד' י'), רוצה לומר: אותן הנשים שמרחמות על ילדיהן לבלתי הכות אותם, הן מבשלות אותם, כלומר ממיתות אותם, כאילו היו שוחטים אותם ומבשלים אותם כבשר בהמה חיה ועוף".

כשאנו קוראים את דברי השל"ה מיד מבצבצת השאלה ומה עם "חנוך לנער עפ"י דרכו" (משלי כ"ב ו') וכפי שחונכנו על דברי הרש"י הירש (בראשית כ"ה כ"ז) ש"יש לכוון את החניך בהתאם לדרכו המיוחדת לו בעתיד, ההולמת את התכונות והנטיות הרדומות בעמקי נפשו. וכך לחנך אותו לקראת המטרה הטהורה, האנושית והיהודית כאחת"? וכדברי מרן הרב קוק זצ"ל בעין איה (ברכות א' ס"ק ע') "שהורונו חז"ל נועם דרך החינוך, כי לא במהלומות יחונך האדם כי אם בדרכי נועם", וכיצד מתיישב החינוך בכפייה, שכתב השל"ה, עם החינוך בדרכי נועם המוזכר בדברי מרן הרב זצ"ל?

המעין היטב יווכה, שגם השל"ה הביא את הפסוק "חנוך לנער עפ"י דרכו", ושם לב לקושייה הנסתרת העולה מאליה מביאור פסוק זה, והביא את פירושו של בעל 'ראשית

אחריו. ואיזה אב שחושב [ש]עדין הוא ילד וכיוצא בו – זהו ממית את בנו, כמו שנאמר (משלי י"ט י"ח) 'יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתו אל תשא נפשך', כי אם אין אתה מייסר אותו אז אליו אתה נושא נפשך להמיתו כי יצא לתרבות רעה או לגידול רע, וטוב מותו מחייו... ע"כ אשרי לאב המוכיח בנו בכל עת ובכל רגע בכל פסיעה ודבור וראיה ותנועה שעושה".

על מי מוטלת מצווה זו?

על פי פשט הכתוב "ולמדתם אותם את בניכם" (דברים י"א י"ט) – חובת האב ללמד את בנו תורה (קידושין כ"ט ע"א). ואמנם בכל השנה אנו מקיימים זאת לרוב ע"י שליח, שהוא המורה בביה"ס או המלמד בת"ת, אך כל זה הוא מדין "שלוחו של אדם כמותו", ואין זה פוטר את המחוייב העיקרי, שהוא האב. ובפרט בימי החופש הגדול, שאז בתי"ס בחופשה, שאז ודאי חוזר החיוב במלואו לאבות.

אולם השל"ה מחדש (שם) שחיוב זה מוטל ג"כ על הנשים (לכה"פ מדרבנן): "והנשים מצוות על תוכחת בניהם כמו האב ויותר מהם" משתי סיבות:

[א.] "מטעם שהן פנויות ומצויות יותר בבית. ממה נפשך: אם האב ת"ח אז הוא טרוד מאד בגירסא, לא יוכל לעיין בכל עת ובכל שעה מעשה הנער. ואם הוא טרוד במשא ומתן ובהליכת דרכים, אז על הרוב אין האיש בביתו". כלומר, האיש העובד רוב הזמן לא מצוי בבית לעומת האשה.

[ב.] "ובמסכת ברכות פרק היה קורא (י"ז ע"א): גדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מן האנשים שנאמר 'נשים שאננות קומנה שמענה קולי בנות בוטחות

המשמעות המוכרת לנו למילה נער היא 'אדם צעיר' בראשית התבגרותו. אך מסתבר ש'נער' בלשון התורה זהו ג'כ כינוי לילד או לתינוק לדוגמא: כשבת פרעה פותחת את התיבה שמונח בה משה נאמר: "ותראהו את הילד והנה נער בוכה" (שמות ב' ו'), וכן חנה ביום היגמל בנה שמואל, כשמביאה אותו בית ה' נאמר: "ותביאהו בית ה' שילו והנער נער" (שמואל א' א' כ"ה), ומדובר שם בילד קטן.

עפ"י ניתן להבין שכל אחד מהפרשנים הבין את הביטוי 'נער' כתקופת חיים אחרת, וממילא מסקנתו שונה והפוכה, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים. השל"ה דיבר על נער שמגיע לחינוך מעת שמתחיל לדבר, "כי אדם עיר פרא יולד" ויצר לב האדם רע מנעוריו" ע"כ צריך להרגילו ולחנכו... מעת שיוכל לדבר כמ"ש רז"ל תינוק היודע לדבר אביו מלמדו" וכו' דהיינו מדובר על ילד בגיל חינוך בשנותיו הראשונות (11-6 לערך), לעומת זאת, הרש"ר הירש ועוד, מדברים על נער בגיל המתבגר (13 ומעלה), שם לא תעזור כפייה. (ובדורנו, דור הגאולה שבה "חוצפה יסגא", גם משך גיל ההתבגרות עלול להתארך ולגדול על פי עיקרון 'השתנות הטבעים'...).

על דרך הפשט אפשר להבין את המחלוקת הנ"ל בביאור המילים "על פי דרכו". הרש"ר הירש פירשן כ"בהתאם לדרכו", ואילו השל"ה פירשן כפשוטו של מקרא: "על פתח דרכו", כמו "פי הארץ". כלומר בתחילת דרכו צריך לחנך את הנער כדי שרושם החינוך ישאר גם כי יזקין.

כשאנו מעמיקים בדברי השל"ה אנו מבינים עד כמה ברורים דבריו. ילד בגיל צעיר זקוק

חכמה, ר' אליהו וידאש זצ"ל, תלמידו של רבי משה קורדובירו זצ"ל מגדולי המקובלים, המבאר את הפסוק ההיפך מהמקובל והרווח כיום.

כך מביא השל"ה בהגהה (שם): "ז"ל ראשית חכמה' חנוך לנער וכו': אם תחנך לנער על פי דרכו של הנערים, מהו דרכו של נער? שלא ללמוד ושלא להתפלל אלא לישב בטל ולרדוף אחר יצה"ר שנאמר 'כי יצר לב האדם רע מנעוריו'; אם תעזוב אותו על דרכו הרע ועל טבע נערותו ולא תמחה בידו להחזירו למוטב – גם כי יזקין לא יסור ממנו' מפני שנעשה לו הנבלות בטבע ולא יוכל להמלט מהן. והיפך מזה: אם תיסרנו מנערותו יהיה לו הטובות בטבעו ולא יוכל לפרוש מהן. ולפי"ז הענין, אין רצונו לומר חנוך לנער על פי דרכו מצווה, אלא כמו שהוא אומר 'שמח בחור בילדותך' וכו' ורוצה לומר אם תשמח בחור בילדותך שתעשה כך וכך – דע כי על כל אלה יביאך אלוקים במשפט. וכן חנוך לנער וגו' – גם כי יזקין לא יסור מאותו הדרך הראשון שהורגל בו. עכ"ל".

יוצא מדברי השל"ה שהפסוק "חנוך לנער עפ"י דרכו" נקרא בסימן שאלה וכשאלה ריטורית ותוכנו הוא שלילי האומר מה לא לעשות: דהיינו, לא לתת לנער את דרכו, שהוא חופש שלא ללמוד ולא להתפלל, כי אם תיתן לו כך, סופו שיעשה לו דרך זה להרגל, ולא יוכל לשנותו אף בבגרותו וזקנותו (וכן פירשו פרוש זה הרלב"ג על משלי שם ואבן יחיא שם).

ושוב אנו שואלים: כיצד אותו פסוק מבואר ע"י גדולי ישראל בשני פירושים הפוכים זה מזה?

ונראה שההבדל בין הפירושים נעוץ בביאור הביטוי 'נער'.

להתפתחותו של הילד ולתגמול אותו במתנות המתאימות לגילו.

ואחרי הכול ועל כל זה צריך הרבה תפילה והרבה סייעתא דשמיא וכדבריו: "ותמיד תהיה תפילה שגורה בפי אב ואם להתפלל על זרעם שיהיו לומדי תורה וצדיקים ובעלי מידות טובות ויכוון במאוד על זה בברכת התורה 'ונהיה אנחנו וצאצאינו' וכו', וכן בברכת אהבה רבה, 'אבינו אב הרחמן המרחם רחם עלינו ותן בלבנו' וכו' יחשוב גם על זרעו וזרע זרעו עד עולם, וכן כשאומר 'למען לא נגע לריק ולא נלד לבהלה' בכל מקומות כאלה יעשה תפילתו קבע בכל לבבו ובכל נפשו" (שם אות י"ח).

מדברי השל"ה נמצאנו למדים כמה זהירות אנו צריכים לנהוג כלפי ילדינו. רגילים תמיד לומר: "מה אתה רוצה, הוא רק ילד..." אך ההיפך הוא הנכון. המאורעות העוברים על הילד מטביעים את חותמם ורישומם באופן עמוק ובלתי מחיק, הרבה יותר מהרושם שנשאר למבוגר מהם. אומרים בשם ה'חפץ חיים', שנגר שקלקל – דורך על עצים, וזגג שקלקל – דורך על זכוכיות, אך מחנך שקלקל – דורך על נשמות...

ומסתבר שלא רק החינוך להרגלים ולקיום מצוות מתחילים מהגיל הצעיר, אלא אף הדבקות בלימוד תורה. פעם שאל איש מדע מפורסם את הגרש"ז אוירבך זצ"ל "למה אתם מלחיצים את הילדים שלכם", הרי אם אקח ילד בן שנים עשרה ואתחיל ללמד אותו גמרא, הוא ידביק את הפער תוך זמן קצר, בשביל מה אתם משגעים את הילדים שלכם כבר מגיל צעיר? הגרש"ז חייך בחיוך צנוע וענה בשקט: "אתה צודק, הוא ידביק את הפער, אבל בינתיים הילדים קונים הרגלי למידה, וחשוב מכך, בינתיים הם גדלים

לגבולות וכל המחנכים והפסיכולוגים מודים בדבר זה. השאלה היא היכן להניח את הגבולות. אבא לא יתן לבנו לצאת לטיול ללא מים כנדרש, כמו"כ אבא לא יתן לבנו, להכניס ידו לתנור בוער ואף ימנע זאת ממנו בכוח ובכפייה. ה"ה בענייני חינוך בדברים של קדושה: ככל שנרגיל את הילד מגיל צעיר שזהו "אורח החיים" של יהודי, שלא מתחילים את הבוקר ללא תפילה וללא תורה, הרגל זה ייעשה אצלו טבע ובצורה טבעית ימשיך כך גם בבגרותו.

אלא שכאן צריך להדגיש, שבגיל הצעיר עוזרת כפייה בתנאי שהילד מקבל מהוריו במקביל גם חום ואהבה וע"ז חזר והדגיש השל"ה כמה וכמה פעמים "שיהיה לו עמו תוכחתו מגולה ואהבה מסותרת אז יהיה לעולם מורגל במורא האב". והילד אכן יודע להבחין היטב באהבת האב אליו, או חלילה בחסרונה.

והוסיף השל"ה עוד שני עניינים חשובים מאוד המשלימים את הדברים:

א. צריכה להיות דוגמא אישית. אי אפשר לחנך, ובטח לא בכפייה, כשהאב עצמו לא מתנהג באותה דרך. ולכן צריך האב לדאוג להראות את אותה דוגמא אישית "וכשיעשה האב מצווה מהמצווה כגון שקושר הלולב וכיוצא בו יעשה לפני בנו וילמדנו לעשות כך כדי שיהיה המצוות תאבות" וכו' (שם אות י"ט).

ב. צריך לתת לילד תמריצים על זריזותו ועל מעשיו הטובים: "ויפייסנו בעניינים שאוהב התינוק ומתאוה לכם כדי שילך בסבר פנים יפות ללמוד וכשיגדל וימאס במתנות הקטנות הראשונות יתן לו אחרות כפי תאוותו" (שם אות כ"ב). כלומר, צריך לשים לב

לכל המצוקות שבו אנו שרויים, וכדברי מרן הראי"ה קוק זצ"ל: "הנצחון על הרשעה שבעולם, יהיה רק ע"י כח התורה שמתעוררת על ידי תינוקות של בית רבן, כשהיא מושלת בתקופת הילדות רק היא לבדה בנשמתן, שהיא אך היא הנה הטוב הגמור, המכריע את כל הרע לטוב". (ח' קבצים ג' רס"ה)

נשקיע בילדינו בחופשת הקיץ, נקום עימם לתפילה, נלמד אותם תורה, ובזה גם נזכה לשלום בהתקיימות דברי הנביא: "מפי עוללים ויוסדים יסדת עוז להשבית אויב ומתנקם". אכ"ר.

בקדושה". והדברים נוקבים עד התהום.

אלו הם דברי המדרש (ילקוט שמעוני, הובא לעיל): "כשהנער נער (רצונו לומר, כשהוא ילד בגיל חינוך אך לא מתבגר) רבו מכהו ומלמדו, כיוון שהגדיל, (ונעשה נער מתבגר שאז כפייה לא עוזרת וכ"ש שבט לא עוזר אלא יביא לידי מכשול עיין מו"ק י"ז ע"א) בדיבור הוא מיסרו". דבר זה למדנו מחטא מי מריבה. וכמו שלמדנו את דרכי החינוך בגיל המתבגר, לא פחות מכך למדנו את דרכי החינוך בגיל הילדות, ועד כמה צריך לתת לכך זמן ותשומת לב הראויה.

חינוך נכון של ילדנו בגיל הצעיר, יביא מזור